

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2023.2.37>

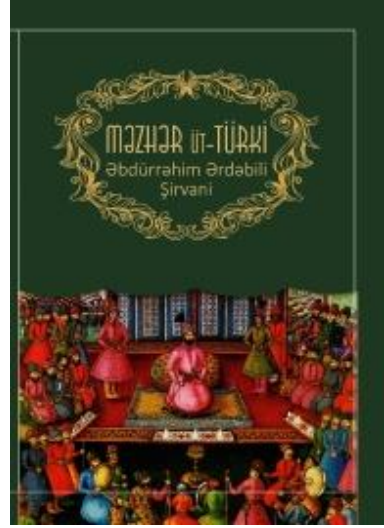
KLASSİK İRS
КЛАССИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ
CLASSICAL HERITAGE

*NİZAMİ CEFEROV (Azerbaycan)**

*AYSEL GARİBLİ (Azerbaycan)***

YENİ AZERBAYCAN DİLİNİN YENİ DİLBİLİMSEL TEZAHÜRÜ
VEYA “MAZHARÜ’T TÜRKİ”

Orta Çağ’ın sonu, yeni çağın başlangıcında, Türk dilinin yaklaşık bin yıl önce başlayan diferensiyalleşme süreci neredeyse sona ermiştir. Ve bunun sonucunda modern Türk dilleri, özellikle de onların edebi tezahürleri giderek daha tutarlı (ve niteliksel!) bir şekilde tarih sahnesine çıkıyor. En önemli noktalardan biri de yeni Türk halklarının şu yeni Türk edebi dillerinin milli toplumsal düşüncesinde (ve yaşamında) büyük bir manevi, siyasal ve ideolojik yankı uyandırmasıdır. Bazı dilbilimcilerin, edebiyat eleştirmenlerinin ve tarihçilerin Azerbaycan’daki son derece derin (ve geniş çaplı) genel kültürel değişimleri, ulusun tarihinde Milli Rönesans dönemi olarak nitelendirmeleri tesadüf değildir.

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nesimi adını taşıyan Dilçilik Enstitüsü’nün yayınladığı “Mazharü’t Türki” kitabında yeni dönemde Türk dillerinin diferensiyalleşme sürecinin sonuçları ile yanı sıra yeni Azerbaycan edebi dilinin oluşumunu, bu dilin toplumda nasıl yüksek bir yer edindiğini, genel olarak teşekkür eden bir halkın (milletin!) nasıl bir ruhi coşkuda olduğunu gösteriyor. Kitabın derleyen, önsöz ve yorumların yazarı Profesör Nadir Memmedli, çevirmenleri ise Doç. Dr. İhtiyar Bahşi ve Doç. Dr. Günel Orucova ve ilmi editörü ise akademik Möhsün Nağısoylu’dur.

* Azerbaycanda Atatürk Merkezinin direktörü, akademik. E-mail: nizamicferov@hotmail.com

** Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Dilçilik Enstitüsü, Konuşma kültürü bölüm başkanı, “Türkologiya” dergisinin yönetici sekreteri, Prof. Dr.. E-mail: aysel-qerib@hotmail.com

Halkının dilinin, edebiyatının ve ruhunun doğrudan taşıyıcısı olan Azerbaycanlı aydın Abdürrahim Erdebili - Şirvani'nin 18. yüzyılın ortalarında "İlim diyarı Şiraz'da" risale (traktat) türünde kaleme almıştır. Ve kitaba uzun bir önsöz yazan Profesör Nadir Memmedli ise Abdürrahim Ardabili - Şirvani'nin "Mazharü't Türki"ni "Türkçe öğrenmek ve konuşmak isteyen Ağa İsmayıl isimli Fars asıllı bir şahsın isteği üzerine Şiraz'dayken , belki de belli bir ücret karşılığında" hızlı bir şekilde ve hazırlıksız" yazdığını belirtiyor. Her ne kadar bazı hata ve yanlışların bulunduğu kabul etse de, bu yazma, belirtildiği gibi, 270 yıl önceki Kızılbaş Türkçesinin bilimsel olarak incelenmesi açısından büyük önem taşımaktadır." Önsöz yazarı ayrıca Abdürrahim Erdebili - Şirvani'nin Azerbaycan Türkçesi ve Farsça şiirler yazan, büyük zevk ve yeteneğe sahip erdemli bir şair ve yazar olduğunu belirtiyor. "*Mazharü't Türki*"ye *Farsça bir (5 beyit) ve Türkçe bir (3 beyit) ile Emir Alişir Nevai'nin Türkçe bir şiirini (5 beyit), Muhammed Fuzuli'nin gazellerinden kısımlar (31 beyit) ve o dönemde çok yaygın olan bir atalar sözü ve Türkçe beş cümle eklemiştir*".

Eserde örnek olarak verilen illüstratif materyalin niteliğinden ileride bahsedeceğimiz, şimdi ise önsözde yer alan, biri diğeriyle ilgili olan iki konu - olgu hakkında bir kaç kelime. Abdürrahim Erdebili - Şirvani, yalnız Farsça'nın dönemin bilim ve kültür dili olmaya devam etmesinden dolayı değil, aynı zamanda Azerbaycan Türkçesini veya yeni Azerbaycan dilini öğrenmek isteyenlerin, bu dili bilmeden ülkenin resmi-idari, elit çevrelerine girmenin mümkün olmayacağını bilen Persler de var. Hatta o Persler, ülkedeki yeni ortama "belirli bir ücret karşılığında" katılmak bile istiyorlar.

Türkçe (bu sefer artık Azerbaycan Türkçesi) ile Farsça (ve bu diller timsalinde Türk-Azerbaycan ve Fars aydınları!) arasındaki yeni bir tarihi karakter kazanan iletişim, kelimenin en geniş anlamıyla elbette ki hem Azerbaycan'ın hem de İran'ın kültür tarihinin neredeyse hiç dokunulmamış temel bir parçası, araştırma konularından biri olarak değerlendirilebilir.

"Mazharü't Türki" aslında "Türkçenin tezahürü", daha doğrusu "Türkçenin yeni bir şekilde ortaya çıkması" anlamına gelmektedir ve şu, yeni Azerbaycan Türkçesinin kastedildiği konusunda herhangi bir şüphe yaratmamaktadır.

"Mazharü't Türki", ortaçağ Müslüman yazı (inşası) geleneğine göre, Rahman ve Rahim olan Tanrı'nın adıyla başlar. Ve kendisi hakkında bilgi veren yazar, yüzyıllardır süren o geleneğin klişeleşmiş anlatım üslubuyla şöyle yazıyor:

"Cehalet ülkesinin kaybı ve perişanlık hayalleri çölünün şaşkınlığı Abdürrahim Şirvani (Cenab-ı Hakk günahlarını affetsin ve kusurlarını örtsün), giriş sayfasında bu zavallı garibin aslen büyük bir şehir olan Erdebil'de doğduğunu, fakat gençliğinin başında bir süre Şirvan'ın pak şehri olan Şamahı'da yaşamış ve gençliğinin ilk yıllarını arkadaşlarıyla birlikte o ilde geçirmiştir".

Biyografisinde Erdebil ve Şirvan'ı birleştiren (ve Erdebili – Şirvani mahlasını alması tesadüf değildir) yazar, Milli Rönesans dönemine özgü bir hareketin - Azerbaycan halkının yaşadığı geniş coğrafyanın etnik, manevi-kültürel, özellikle de siyasi merkezileşmesi sürecinin aktif bir taşıyıcısı veya tutkusu söz konusudur.

İlk bağımsız Azerbaycan devletinin kurucusu Şah İsmail Hatai (Safevi) de bir zamanlar böyle söylemişti: “*Şirvan halaiki kamu Tebriz’in taşına, mülk-i kem sorar kim, kıyamet kaçan konar?*” Kuşkusuz, dahi Selef’in yürüttüğü fikrin, iki asır sonra - 18. yüzyılın ortalarında büyük milletin, milletin ideolojisine dönüştürülmesinde tarihi hizmet veren binlerce Azerbaycanlı aydından biri de, şüphesiz “Mazharü’t Türki”nin yazarı “Şirvan’ın pak şehri” Şamahı hakkında yazıyor:

“*Büyükten küçüğe, zenginden fakirine o ülkenin insanı genel olarak Türkçe konuşurdu ve Türkçe o bölgede o kadar yaygındı ki ben gençlik yıllarını yaşadığım o ilde bazen Iraklı, İranlı veya Horasanlı bir misafir veya bir yabancı o şehre ve ülkeye gelib de Farsça konuştuğunda o vilayetin halkı cevap vermekte çaresiz kalır ve bir dilmanca ihtiyaç duyuyordu, ve o şahsın sorularını Farsça kitapların yardımıyla cevaplamaya çalışıyorlardı*”.

Yazar, Türk kökenli Azerbaycan dilinin, Azerbaycan’ın hem Güney hem de Kuzey Azerbaycan halkları arasında yaygın olduğunu ve bunun bir “hüküm-ü ferman” olduğunu bir kez daha teyit etmekte ve bir aydın ve dilbilimci olarak misyonunu doğru bir şekilde tanımlamaktadır:

“*Zalim zamanların zorluklarına rağmen, Tanrı’nın tüm lütfu bana şamil oldu ve alimlerle beraber olmak, kırmızı kimyanın etkisi gibi etkili ve verimliydi. Onların kutsal nefeslerinin hareketinden Arapça ve Farsça kelimelerin kural-kaideleri ile biraz ilgilenmeye başladım. Türkçe’nin kelimelerin kaide ve kanunlarına uygun yazılmış, bu muhteşem ve heybetli dilin hakikatlerini ve inceliklerini anlayacak akıl ve irfan sahibi kimseler için herhangi bir kitap veya risalenin yazılması, bu küçük bendenin dikkatine ulaşmamıştır*”.

Ve yeni Türk dilinin yeni tezahürü olan Azerbaycan Türkçesini anlatmayı gerekli gören ve bundan kaçınmanın “Türk olmanın gayretinden ve yüceğinden uzak bilen” yazar her ne kadar “Türkçü” ve hem de Kızılbaş - Azerbaycan Türkçüsü olsa dahi, mensup olduğu halkı (ve dini) dünyadaki halklarının (ve dinlerinin) yalnızca biri kabul ediyor, tüm dilleri, halkları ve dinleri yaratan tek Allah’ı kendi mısraları ile medh ediyor:

Ezelden ebedi yerin-göyün hlkı

Dilde muhtelif olsa dahi, Onun vahdetinde müttefiktir.

Hind ü Rum, İran ü Turan ve tamam kainat

Her şehirde ve mekanda Onu bir tür medh edir.

Türk ü tacük ü arap – ister mömin ola, ister kafir,

Onların her biri Hakka şükr etmiş ve onu diller ezberi etmiş...

“*Yeniçağ Azerbaycan Türk düşüncesinin kültürel-dilsel düşünce ölçeğine tamamen tipik bir konumdan hareket eden yazar, dünyadaki dillerin “en aşikar ve meşhur olanı Arapça, Farsça ve Türkçe’dir, çünkü büyükler ve ilim sahipleri arapcanı fesahette, farscanı melahatte ve türkçeni şücaetde bulmuş ve bunu böyle sanmışlar. Fakat geri kalan kelime ve deyimleri bilmek ve anlamak için faydalı bulmuşlar.*”

Abdürrahim Erdebili - Şirvani'nin bu sözleri ise onun Şah İsmail Hatayi'den biraz sonra yaşamış bir diğer dahi Azerbaycan Türkü Muhammed Fuzuli'nin meşhur görüşünün kendinehas (ve yeni tarihi şartlara uygun) bir devamıdır:

Ey feyzresani – arab ü türkü acem!
Kıldın arabı efseh-i ehl-i aləm,
Etdin füsehay-i acemi İsadın,
Ben türkezebandan iltifat eyleme kem.

“Mazharü't Türki”ün yazarı, karşılaştırmalı-tarihsel dil bilimini ilk rüşeymleri düzeyinde uygulayarak Türkçenin 18. yüzyıl manzarasına kısa bir göz atmıştır:

“Türkçe konuşan insanların sözleri arasında el ve oymak çoğunluğuna, kabile ve cemaate göre çok farklar vardır ve gerçekte hepsi Türk olmasına rağmen kelimelerin çoğu kelime ve anlam bakımından tamamen farklılık göstermektedir. Türkistan ve Çin, Maçın, Kıtay ve Hotan gibi, Özbekiye ve Kalmag onların boylarındandır ve onların Türkçesi çağatay adı ile meşhur ve tanınmıştır ki, o Türk dillerinin içinde son derece belagat ve fesahate göre en kamil ve üstündür.”

Yazar, Çağatayca'nın üstünlüğünü göstermek için “Afsah uş Şuara Nevai” den örneklerle yazmaya devam ediyor.

“Diğeri ise Bilad-i Rumdur ki, o sınır da ve bölgede Osmanlı boyları ve diğerleri yaşıyor, orada sayılarından daha fazla halk Türkçe konuşuyor ve onların ifadelerinin çoğu İran Türkçesinden çok farklı. Diğeri ise İran'ın vilayetlerindeki ve ilatlarındaki farklı türde konuşan türklere.”

Abdürrahim Erdebili-Şirvani, 18. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'ın ulusal dilinin manzarasını son derece doğru bir şekilde anlatıyor, önce coğrafi konumu hakkında net bir fikir veriyor, ardından Arap-Farsça kapsamına giren lehçeleri hakkında gerçek anlamda tarihi bilgiler veriyor. basınc:

“Özellikle Fars eyaletlerinde elat ve hizmetkarlarında Türkçe kelimelere çok fazla ekleme ve kısaltmalar yapıldığı için bu vilayette Türkçe konuşmayı ve dinlemeyi sevmeyen biri neredeyse Türkçe konuşmayı tamamen bıraksın. Örneğin, bir at dört nala koştuğunda “dövi hasdur” derler ki onun Türkçe'si şudur: “çapmağı iyidir”, “Döv” Farsça, “has” Arapça ve “dur” Türkçe kelimedir ve buna benzer pek çok alakasız kelime söylüyorlar”.

Görünen o ki, yüzyıllar boyunca Arapça, Farsça ve Türkçenin bir arada kullanıldığı “Eski Azerbaycan dili”, 18. yüzyıl dilbilimcisini artık tatmin etmiyor. Ve yeni Azerbaycan dilinin (aslında halk dili temelinde ortaya çıkan Azerbaycan edebi dili!) oluşmakta olan perspektif modelini sunuyor:

“İşte bu hakir ve küçük kul, bu risalenin temelini İran'ın, gerçekten akıcı ve düzgün ve sevilen-beğenilen Türkçe olan ve tatlı söze malik Kızılbaş türkçesi üslubuyla var etmiştir ve bazı eklemeler ve kısaltmalar yaparak onun kural-kaidelerini açıkladım ve yorumladım.”

Yeni Azerbaycan dili kavramını hem coğrafi, hem sosyo-politik, hem de yapısal-tipolojik açıdan net bir şekilde tanımlayan ilk Azerbaycanlı dilbilimcilerden biri, doğal olarak her şeyden önce Arap-Müslüman dil biliminin geleneklerini takip ediyor. Ve şöyle yazıyor:

“Biz bu risalenin kanunlarını, şüphesiz Arapça kelimeler gibi düzenledik, dolayısıyla bu risalenin konularını okumaya başlayacakların için lazım ve zorunludur ki, Serfü Nehv ilminde muhtasar ve kısa bile olmasına rağmen manadan uzak ve kenar olsalar, onu idrak etmeden ve anlamadan tam bir hazz ve zevk alamayacak ve bahsedilen hususların çoğunun idrakına varamayacaktır”.

Dolayısıyla Abdürrahim Erdebili-Şirvani, yeni bir dilin dilbilimcisi olmasına rağmen hâlâ Arap-Müslüman dil biliminin - “sarfı nahv”inin - temsilcisidir. Ve onun düşüncesinde Türk “grameri”nin temeli “Türkçe kelimelerin de Arapça kelimeler gibi ya fiil, ya ad ya da harf (yani yardımcı kelimeler (edatlar) - N.C.) olmasıdır”. Kuşkusuz, dil yapısının adlara, fiillere ve edatlara ayrılması, Arap-Müslüman dilbilimine de yansıyan dünya dilbiliminin genel fikirlerinden kaynaklanmaktadır.

“Mazharü’ t Türki” yazarının verdiği en değerli yeni bilgi ise yeni Azerbaycan dil biliminin bizim bilmediğimiz zengin bir geleneğe sahip olduğudur:

“Ve bazı ihtilaflı anlarda iyiyi kötüden ayırmak gerekliydi, bu yüzden hayal ve düşünce şehrinin beşiğinde doğmuş, uzun zaman hayal dünyasının her sokağında, gerekli, güzel ve uygun bir şekilde tartışarak vakit geçirmiş olan Hamse alimlerinin isimlerini zikrettim ve konularını, ileride görüleceği üzere, öyle bir şekilde yazdım ki, Allah’ın izniyle bu risaleyi görenler, konularına temkinli gözle bakacak, doğruyu yanlıştan ayıracak ve Türkçenin akıcılığına yakın ve esaslı kabul ettikleri şekilde icra edecekler”.

Risalenin yazarı “Hamse alimlerinin” isimlerini şu sırayla sıralamaktadır: Molla Cecimhan Şamlu, Molla Karahanoğlu Kurt, Molla Daşdemir Karagözlü, Molla Tanrıverdi Şahseven, Molla Yaradankulu Silsüpür. Konuyla ilgili konuşan Profesör Nadir Memmedli, “Yazar, eserin tamamında Türk dilinin dehası olarak gördüğü beş bilim adamının eserlerine atıfta bulunuyor ve onları Hamse (beşlik) alimleri olarak tanımlıyor. Fakat adı geçen beş âlimin dışında, yazarın Hamse âlimleri arasında yer almaayan Molla Yolkulı’dan da alıntı yapılmaktadır”.

Yeni çağın ilk dilbilimcileri olan bu bilim adamlarının isimleri ne yazık ki başka hiçbir kaynakta bulunmuyor. Ve görünüşe göre dil biliminin yanı sıra din, edebiyat ve felsefeyle de ilgileniyorlardı. En önemlisi, onları iyi tanıyan Abdürrahim Erdebili-Şirvani, “Mazharü’ t Türki”nin metninde sadece bu yazarlardan alıntı yapmakla kalmıyor, aynı zamanda yeterince polemik mülâhazalara da yer veriyor. Örneğin şöyle yazıyor:

“Molla Yolkulı açıklamanın erkek ve kadın cinsiyetlerinde olması gerektiğinin müstehap olduğunu (tavsiye edilir yahut iyi olurdu - N.M.) buyurmuştur, fakat Molla Cecimhan ve diğer alimler onunla aynı fikirde değiller ve şöyle diyorlar: “Bu görüş son derece zayıf ve içindeki kesinlik çok kusurlu ve alakasızdır”. Ancak bazı konulardaki yanlışlıkları gidermek adına bu şekilde ayarlamış ve bunu yeteri kadar nadir görüyorlar.”

Burada hem Azerbaycan Türkçesinde hem de genel olarak Türkçede cins gramer kategorisinin bulunmamasından ve Arap-Müslüman dilbiliminin filektif esasa göre belirlenen prensiblerinin eklemeli dil olan Türkçeye mekanik uygulanmasına itirazdan bahsediyoruz.

Risalede “Hamse uleması”na ne kadar geniş bir şekilde atıf yapılırsa da, onların farklı görüşleri bazen takdir edilmekte, bazen de iktibas yapılarak eleştirilmektedir, ancak bu dilbilimci-aydınlar hakkında net bir fikir sahibi olmayışımız bazı yanlış anlaşılmalara yol açmaktadır. Bu yanlış anlaşılmayı güçlendiren bir nokta da bu şahsiyetlerin isimlerinin halk yaratıcılığı izlenimi taşımasıdır. Folklorizmin, dönemin - 17.-18. yüzyılların yaşam tarzı ve düşünce kültüründe yaygın olduğu doğrudur, fakat önde gelen manevi düşünürlerin isimlerine ilişkin klasik standartların özgünlüğü şüphe yaratmamalıdır. Ve her halükarda risale metninde “Hamse alimleri” meselesine dair ciddi bir açıklama yapılmasına ihtiyaç olduğu aşıkardır.

“Allah’ın adıyla” diye başlayan önsöz, eserin, müellifin ve zamanın dil ve iletişim alanındaki siyasi-ideolojik konumunu doğrudan yansıtan sözlerle bitiyor:

“Biliniz ki Türkçe konuşmak çok güzel ve makbuldür ve bu dil emir-ferman sahiplerinin bağımsızlığının önemli bir parçası olup, zamanın ve devrin emir sahibi sultanların ve hakimlerin dilidir. Bu dil onların işlerini yürütmeye çok büyük ve sonsuz faydalara sahiptir ve belki de dünya işlerinde en iyi ve en mükemmel dildir”.

Dile modern felsefi eğilimlerin bazı değerlendirmeleri düzeyinde bakıldığı izlenimini yaratan bu tür fikirler, yazarın yalnızca bir Arap-Müslüman gramercisi değil, aynı zamanda dönemin Milli Rönesans’ın fikirlerine sahip bir düşünür olduğunu göstermektedir. Ve yazar “Türkçe konuşmanın” faziletine dair sözlerine devam ederek şöyle yazıyor:

“Eğer bu mânâ elbisesini giymezerse, şüphesiz ki bu zamanın insanların gözünde siteme ve kınamaya layıktırlar ve o zamanın insanların gözünde onlar için hiçbir temkin, gurur, celal ve itibar kalmaz.”

Abdürrahim Erdebili-Şirvani, Azerbaycan Türkçesinin tarihi gücünü ve toplumsal etkisini yücelttikten sonra doğrudan gramer konularına geçiyor:

“... Bu risalenin kanunlarını şüphesiz Arapça kelimeler gibi düzenlediğimiz göz önüne alındığında, bu risalenin konularını okumaya başlayan herkesin serfû nehv ilminde muhtasar ve kısa da olsa bilgi ve birikime sahip olması gerekli ve zorunludur, yoksa eğer anlamdan uzak ve kenar olarlarsa, onu idrak etmeden ve anlamadan tam anlamıyla zevk ve lezzet alamazlar ve bahsedilen birçok nokta onların idrakına ulaşamayacaktır”.

Arap-Müslüman gramerinin, diğer deyişle Serfû Nehvin Türkçeye uygulanan esasları, prensib olarak şundan ibarettir (ve bu prensibler, risalenin “Mukaddime” bölümünde böyle belirtilmiştir): *“Türkçe kelimeler, Arapça kelimeler gibi, ya fiildir, ya addır ya da bir harftir”.*

Yazar, modern terminolojiye çevirirsek adlar, fiiller ve edatlar hakkında genel bilgiler verdikten sonra Türkçe fiillerden bahsediyor ve şunları yazıyor:

“Türkçe fiillerin tamamı mastar (isim fiil), geçmiş ve gelecek zaman kiplerinde, emir ve olumsuz kiplerde, soru ve olumlu kiplerde Türkçede tamamen emirle söylenilir, Allah Tealanın hükmü ile onlar hakkında kapsamlı bilgi verilecektir.”

Bu arada, bu noktada guya “yazar bu görüşünde hatalıdır, çünkü master tesriflenmiyor, dolayısıyla bir emir biçiminde olmuyor” diye bir not verilmiştir.

Bize göre böyle bir tespitin ortaya çıkması, genellikle son derece profesyonel olan çevirideki küçük bir kusurdan kaynaklanmaktadır. Aslında risale yazarının amacı Türkçe fiil köklerinin (biçimsel olarak!) emir kipinde olduğunu hatırlatmaktır ki bu hususu konuşmasının devamında yukarıda bahsettiğimiz siyasi-ideolojik konumun stilizasyon nesnesi haline getirmektir.

“Türk dili tam anlamıyla heybetli ve hikmetli bir dildir. Kelimeleri ve birleşik kelimeleri yönetme ve emir anlamlarına göre bir arada bulunduğu her dilin elbette heybetli ve zahimli görüldüğü açıktır. Kelimelere geçmiş ve gelecek zamanlar ve diğerleri de eklendiğinde onların her biri diğerine tercih edilir.

Risalenin yazarı, genel olarak Türkçenin, özellikle de Azerbaycan (Kızılbaş) Türkçesinin gramer-semantik içeriğindeki “emir vermek” kararlılığını yalnızca inersiya ile açıklamıyor, “Hamse alimleri”ne atıfta bulunarak “Türkçe söz”ün Ahlak ve adalet gereği düşünülerek söylenmesi gerektiğini gerekçelendiriyor:

“Hamse alimleri sözde ittifakı sağlam bir gelenek olarak görüyorlar, bunun için Türkçe konuşmanın kararlılıkla yapılması ve bu dilin emre dayalı olarak bilinçli olarak konuşulması gerekiyor. Yanlışlık varsa veya karar verilmemişse Türkçe sözün hakkı verilmemiş olacak ve, çaresizlikten ve nezaketten konuşulması inkar doğurucu olgudur. Molla Karahanoğlu bur mekanı ebedi haram ve böyle Türkçe konuşanı hatalı, hatta tat olarak tanımlıyor ve onu Türklerin ali, şerefli hanedanına dahil etmiyor.”

Kitapta pek de esaslı olmayan bir geleneğe dayanan “tat” kelimesine böyle “standart” bir yorum yapıyor: “Türklerin ve Moğolların Perslere verdiği isim”... Fakat “Mazhar üt-Türki”den şimdi verdiğimiz yaptığımız alıntı buradaki konuşmanın zaten “Türklerin ali, şerefli hanedanına mensup olmayan” (ve Türkçe konuşan!) Tatları - o yerleşik nüfusu kastederek onların bir sanatçı veya bir tüccar “üslubunda”, diplomatik bir dille, “ezilib-büzülerek” (zerafetle) konuşuyorlar.

Risalenin yazarı biraz daha “derinlere” inerek konuya tamamen sosyo-ekonomik muhteva-içerik veriyor:

“Hamse alimleri, Türkçe konuşan bir kimsenin bir mevki sahibi olmasının veya büyük bir sürü ve yıldı sahibi olmasının veya en azından atlı ve devlet işlerinde ihtiyaç duyulan bir kişi olmasının müstehap olduğunu söylemişlerdir. Türkçe konuşan bir insanda bunların hiçbiri yoksa o şahsın Türkçe konuşması mekruh olacaktır (yani istenmeyen - N.C.) ve hatta Molla Yaradankulı bile bu anlamı haram saymaktadır”.

Her zaman büyük selefi Mahmud Kaşgari gibi, Türkçenin - bu sefer Azerbaycan Türkçesinin, “hükümdarların (ve hüküm!)” dili olduğu gerçeğine dönüş yapan risalenin yazarı, “çiq(maq)” fiilinden bahsederek bugün pek de meşhur olmayan bir efsane-pritça vermektedir:

Bilindiği gibi, beşer evladının atası Adem - bizim peygamberimiz (ve ona selam olsun) cennetten çıkmakla görevlendirildiği gün, melekler her dilde – İbraniye, Süryanice, Arapça ve Farsça şöyle demişlerdi: Hükümdür ki Cennet’ten şerif

kademlerini dışarı koy. Hazreti Adem itaat etmedi ve dinlemedi. Sonunda çareyi cennetten çıkmasının Türkçe olarak emredilmesinde gördüler: “Çık!” O hazret daha fazla kalmaya dayanamadı ve bu haybetli sözün siyasetinden dolayı dışarı çıktı.”

Görüldüğü gibi, kelimenin Arapça, Farsça ve Türkçe söylenişi arasındaki üslup farkları karşılaştırıldığında Türkçe tercih ediliyor çünkü “Türk’ün sözü” mutlaklıdır, tereddüde yer bırakmıyor, burada “söz-ameldir”.

Abdürrahim Erdebili-Şirvani ad, fiil ve edatlara aid örnekleri Fuzuli’den getiriyor. Ve tabii ki yeni Azerbaycan dili 18. yüzyılın ortalarına kadar zengin halk edebiyatı, özellikle aşk şiiri ve nesir edebiyatı ile temsil edilmiştir. Görüldüğü üzere onun Fuzûlîyi tercih etmesi, bir yandan dahi şairin kendisinin tanınırlığı, diğer yandan dilinin son derece mükemmel edebi normatifliği olmuştur.

Azerbaycan (Kızılbaş) Türkçesinin bağımsız bir dil olarak hem Orta Asya (Çagatay) hem de Osmanlı Türkçesiyle karşılaştırılması, karşılaştırmalı-tarihsel analiz için belirli fırsatlar açmakta olup, Arap, Fars ve Türk dillerinin geleneksel tipolojik karşılaştırması risalede devam etmektedir. Fakat bu karşılaştırmanın, Ali Şir Nevai’nin “Muhakemetü’l - Luğateyn” isimli eserinde olduğu gibi leksik-grammersel anlatım teknolojileri açısından Türkçenin Arapçaya veya örneğin Farsçaya üstünlüğünü gösterme amacı taşımadığı açıkça hissedilmektedir. Bu, 17. ve 18. yüzyıllarda yeni Türkçenin - Azerbaycan Türkçesinin artık Azerbaycan coğrafyasında ne Arapça ne de Farsça ile ciddi bir rekabet içinde olmadığı anlamına gelmektedir. Azerbaycan Türkçesi de sosyal, siyasi-ideolojik ve kültürel gücünü berkarar etmiştir.

Abdürrahim Erdebili-Şirvani, Azerbaycan Türkçesinin gücüyle gurur duysa ve bunu değerli eserinde tüm gücü ve milli taassubuyla ilan etse de, risale, yazar hakkında çok mütevazı ifadelerle bitiyor:

“... Risaleyi okuyanların bu hakirin günahlarını bağışlayacağını ümit ediyorum. Bu kitabın başından sonuna kadar yanlış olduğu, belagat ve belagatten uzak ifadelerle yazıldığı doğrudur. Umarım bu katibi Türk kökenli olduğu için affederler ve hatalarını dikkate alırlar. büyükler küçükleri eleştirmeyecekler.” Ancak bugün cesaretle (ve memnunnlukla!) “Mazharü’t Türki”nin çağdaş Azerbaycan dilinin (ve dil biliminin!) mükemmel bir anıtı olarak, söz konusu dilin beşiği başında durarak onun Türkçeden ayrılma sürecini hem genel fonetik, sözcüksel ve gramer yönleriyle açıklamakta, fakat aynı zamanda tarih sahnesine kendinden emin bir şekilde adım atmış bir halk (millet) adına böyle kudretli bir dilin varlığı ile gurur duymaktadır.

Yüzyıllardır arşivlerde saklı kalan böyle bir eseri gün ışığına çıkarıp yeniden (ve bu kez daha büyük ölçüde!) sunanların hizmetleri elbette ayrı bir saygıyı, ihtiramı hak ediyor. Bu hizmet - böyle değerli bir eserin ortaya çıkarılması ve yayınlanması, ana dilimiz olan Azerbaycan diline ait birçok anıtın arşivlerin bir köşesinde kendi araştırmacılarını - eserlerin yazıldığı milli ruha sahip araştırmacılarını beklediğini göstermektedir.